

रिझर्व्ह बँक – पैशाचा पुरवठा आणि किंमत नियंत्रण

प्रा.डॉ.एस.एल.पाटील

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सांगोला महाविद्यालय, सांगोला.
जि. सोलापूर.

सारांश

रिझर्व्ह बँकेच्या पतधोरणाची पार्श्वभूमी मांडण्याच्या दृष्टीने सुरुवातीस मध्यवर्ती बँक म्हणून RBI ची झालेली स्थापना, तिची विविध कार्ये प्रामुख्याने पतनियंत्रण कार्य तिच्या उद्दिष्टांसह पाहिले.

भारतात RBI ला भारताच्या द्रव्यनिधिचा अधिकारी म्हणून भारताच्या आर्थिक विकासासाठी मूलभूत भूमिका बजावण्याचे कार्य दिले आहे. त्याला कायद्याचे पाठबळही आहे. प्रामुख्याने विकासाला अर्थपुरवठा लागतो. तो प्रभावीपणे पुरवण्याचे काम RBI ला करावे लागते. त्यासाठी प्रभावी वित्तीय व्यवस्था देशात असणे आवश्यक असते. तशी व्यवस्था स्वातंत्र्यानंतर RBI ने सरकारच्या सहकार्याने व पुढाकाराने निर्माण केलेली आहे. RBI ला देशाच्या राजकोषिय धोरणाशी सुसंगत धोरण राबवावे लागते. RBI ने स्थापनेपासून आपल्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी कार्य केले आहे परंतु प्रत्यक्षात हे कार्य करत असताना कोणते अनुभव आले आणि अर्थव्यवस्थेतील घडामोडीमुळे योग्य असे विकासाला पोषक पतधोरण राबवता आले का याबाबत येथे RBI चे कार्य पहावयाचे आहे. भारतात पतधोरण राबवताना विशिष्ट परिस्थितीमुळे म्हणजे चलनवाढीशी RBI ला सामना करावा लागला आहे.

प्रस्तावना

चलनवाढ किंवा किंमतवाढ रोखणे हेच पतधोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट का राहिलेले आहे. यासाठी भारतात चलन वाढ का? पैशाचा प्रत्यक्ष किती पुरवठा झाला आहे. तो यास जबाबदार आहे का? भारत सरकारचे राजकोषिय धोरण किती जबाबदार आहे या गोष्टीसाठी सुखमय चक्रवर्ती समिती अहवालातील शिफारशी, नरसिंहम समितीच्या शिफारशी आणि भारतातील पैशाचा पुरवठा घटक, किंमतवाढ कारणे यांच्या सहाय्याने RBI ने प्रत्यक्ष पतनियोजनासाठी वापरलेले आजअखेरचे पतधोरण काय आहे आणि त्याचा आपण काय धडा घ्यावयाचा या बाबत या ठिकाणी मी पतधोरणाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. भारतातील पैशाचा पुरवठा

अर्थशास्त्रात व्यावहारिक दृष्टीकोनातून पैशाचा पुरवठा ही संकल्पना अत्यंत महत्वाची असते. पैशाच्या पुरवठ्याबाबत लोकांच्या मनात संदिग्धता असते. म्हणून पैशाचा पुरवठा म्हणजे काय हे नेमकेपणाने पहावे लागते आणि त्याचा पुरवठा कोण करते, त्याचे मापन कसे होते. याबाबत माहिती असणे आवश्यक आहे.

भारतातील चलननिर्मितीची मक्तेदारी रिझर्व्ह बँकेकडे आहे. त्यांनी निर्माण केलेल्या नोटा आणि नाणी म्हणजे पैशाचा पुरवठा नव्हे. तात्विक दृष्टीने इथे विचार केलेला नाही. आपण जो व्यवहारात पैसा वापरतो तो पैसा प्राधिकरणाचे जनतेला असलेले दायित्व असते. यामध्ये शासन, मध्यवर्ती बँक आणि व्यापारी बँका प्राधिकरणाचे घटक असतात. प्राधिकरणाने पैशाचा जो पुरवठा केलेला असतो त्याचे मापन महत्वाचे असते कारण मध्यवर्ती बँक म्हणून रिझर्व्ह बँकेला आपल्या नियोजित उद्दिष्टांसाठी नियंत्रण करावे लागते. त्यालाच आपण इथे पतधोरण किंवा पतनियोजन अथवा पतपुरवठ्या बाबतचे धोरण समजतो.

लोकांच्या हातात विशिष्ट वेळी खर्चासाठी उपलब्ध असणारा पैसा म्हणजे प्रत्यक्ष पैशाचा पुरवठा होय, अशी मागणीच्या दृष्टीने पैशाच्या पुरवठ्याची व्याख्या केली जाते यामुळे मागणीचा आकार समजतो आणि त्याचा किंमतीवर होणारा परिणामही स्पष्ट होतो. पैशाचा विचार करताना पैसा प्राधिकरणाचे दायित्व या दृष्टीनेही पैशाचा पुरवठा सांगता येतो यामध्ये मध्यवर्ती बँकेचे दायित्व व व्यापारी बँकांचे दायित्व असा फरक आहे. मध्यवर्ती बँकेच्या दायित्वाला राखीव पैसा, मुलभूत पैसा, उच्चशक्ती पैसा या नावाने ओळखले जाते. तर व्यापारी बँकांच्या दायित्वाला मागणी दायित्व आणि मुदत दायित्व म्हणतात. आणि या दोन दायित्वांची बेरीज म्हणजे पैशाचा पुरवठा होय.

भारतात पैशाचा पुरवठा मोजण्यासाठी RBI ने १९७७ साली जगात प्रथमच एक पध्दत विकसित केली आहे. त्यासाठी RBI ने विविध मापके तयार केली आहेत. ती म्हणजे M1, M2, M3 आणि M4 यामध्ये परत संकुचित पैसा आणि व्यापक पैसा संकल्पना असे दोन दृष्टीकोन मांडले आहेत. संकुचित संकल्पनेमध्ये, RBI आणि केंद्रसरकारने (वित्त मंत्रालय) छापलेले चलन (नोटा + नाणी) जे जनते जवळ आहे, त्याचा समावेश होतो. तर व्यापक संकल्पनेत चलन आणि बँका व इतर पोस्टासारख्या संस्थेतील मागणी व मुदत ठेवीचा समावेश केला आहे. यादृष्टीने पुढीलप्रमाणे M1, M2, M3 आणि M4 ची मांडणी केली आहे.

१. M1 = C+DD+OD = विधीग्राह्य चलन+बँकांतील मागणी ठेवी + RBIकडील इतर ठेवी
२. M2 = M1 + पोस्ट ऑफिसातील बचत ठेवी.
३. M3 = M1 + मुदत ठेवी
४. M4 = M3 + पोस्टातील सर्व ठेवी

वरील मापकानुसार RBI पैशाचा पुरवठा मोजते. यामध्ये पुढे RBI ने थोडाफार बदल केलेला आहे. जगातील इतर देशात त्यांच्या सोयीनुसार याच पध्दतीचा पुरवठा मोजण्यासाठी वापर केला जातो. यामध्ये M1 आणि M3 महत्वाच्या संकल्पना आहेत M1 म्हणजे संकुचित पैसा आणि M3 म्हणजे व्यापक पैसा. आपण पैशाच्या पुरवठ्याबाबत M3 ही व्यापक संकल्पनाच लक्षात घेतो. पैशाच्या पुरवठ्यामुळे जे प्रश्न निर्माण होतात, ते M3 च्या आकारामुळे. भारतात चलनवाढीच्या प्रश्नाशी M3 चा जास्त संबंध येतो म्हणून भारतात अलीकडे M3 चा आकार का वाढत गेला यासाठी प्रत्यक्ष RBI ने प्रसिध्द केलेली आकडेवारीच पाहू.

(आकडे कोटी रुपयात)

वर्ष	M1	M3
१९८०-८१	२०८९१	५०९६६
१९८३-८४	३०४४८	८०१८३
१९८५-८६	४१०८४	१११६४९
१९८८-८९	६१८७७	१७९८८४
१९९०-९१	८७३७५	२४९२८२
१९९२-९३	१२०१८२	३४५८२८
१९९५-९६	—	५९९१९१
१९९८-९९	—	९८०९६०
२००१-०२	—	१५००००३
२००६-०७	९९६०८९	३३१६०९३
२००८-०९	१२५३१८४	४७६४०१९
२०११-१२	—	७९३५०९०
२०१३	—	८५०५७४०

वरील आकडेवारीत १९८०-८१ पासून M1 आणि M3 मध्ये वेगाने वाढ झाली आहे. १९९२ पर्यंत M1 मध्ये वार्षिक वाढ दर १५.७% तर M3 १७.३% वाढ झाली तर पैसा गुणोत्तर अनुक्रमे १.१२ आणि ३.२२ ने वाढलेले आहे. तसेच २००६-०७ ते २०११-१२ या काळात M1 ५३% तर M3 ९८% दराने वाढला आहे. २०१२-१३ मध्ये तर पैसा गुणोत्तर ५.५% असे होते. यावरून हे स्पष्ट होते की भारतात M1 आणि M3 अनुक्रमे

संकुचित पैसा आणि व्यापक पैशाचे प्रमाण अधिक दराने मोठ्या प्रमाणावर वाढले आहे आणि हे प्रमाण देशातील चलनवाढ व किंमतवाढीला अधिक जबाबदार ठरले आहे. सी रंगराजन यानी आपल्या एका भाषणात भारतात या दोन्ही चलांचा किंमत नियंत्रणासाठी म्हणजे पतधोरणासाठी RBI ने वापर केला आहे, असे स्पष्ट केले.

भारतातील किंमत वाढ

भारतात साधारणपणे स्वातंत्र्यापासून सतत किंमत वाढीची प्रवृत्ती आढळून येते. किंमतवाढ मापनासाठी घाऊक किंमत निर्देशांक नेहमी वापरला जातो त्यासाठी १९५०-५१ पासून अनेक वेळा वेगवेगळी मूळ वर्ष मानून किंमतवाढीचा कल स्पष्ट झालेला आहे. सुरवातीचा म्हणजे पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत सर्वसाधारण किंमतनिर्देशांक १०० पेक्षा (९५) कमी होता. परंतु दुसऱ्या योजने पासून तो वाढत गेला. तो २०% ने वाढला कारण होते तुटीचा अर्थभरणा, त्यानंतर भारत पाक युद्ध, चीन युद्ध, १९७१ ची बांगलादेश निर्मिती आणि निर्वासितांचा लोंढा, दुष्काळी परिस्थिती यामुळे किंमती वाढतच गेल्या WPI १४% वाढला. १९७३-७४ च्या कच्च्या तेलाच्या किंमतवाढीच्या पातळीवर WPI ३३१ पर्यंत (१९६०-६१= १००) गेला जनतापार्टी सरकारच्या काळात १९७०-७१ या मुळ वर्षानुसार निर्देशांक १९७९ साली १८५ पर्यंत वाढला आणि १९८० साली २२४ इतका झाला पुढे निर्देशांक वेगाने वाढत गेला वार्षिक १७% ने तो वाढत होता. १९९० नंतर १० ते १४% दराने चलनवाढ होत राहिली पुढे २००० नंतर १० वी योजना कालखंडात चलनवाढ सरासरी वार्षिक ५% ने झालेली आढळते. तसेच २००४-०५ मुळवर्षे घेता WPI सर्व वस्तूसाठी २००९ ते ऑगस्ट २०१३ पर्यंत ८.१७% ने वाढला, थोडक्यात चलनवाढ अथवा किंमतवाढ घाऊक किंमत निर्देशांक लक्षात घेता भारतात सतत वाढत आलेली आहे. अगदी २००४/०५ मुळ वर्षानुसार सर्व वस्तूसाठी २००७/०८ साली २१५.९ चा निर्देशांक २४२.७ वर आला WPI याच काळात सरासरी १२.४६ ने वाढला अशीही एक आकडेवारी सांगते, थोडक्यात सर्वसाधारण भाववाढीची कारणे पाहू.

किंमतवाढीची कारणे –

भारतातील भाववाढ अथवा किंमतवाढ ही प्रामुख्याने मागणी पुरवठ्यातील असमतोल मुळे झाली आहे असे सर्वसाधारणपणे सांगता येईल परंतु चिकित्सक अभ्यास करता यास भारतातील वाढत्या मागणीचा संदर्भच अधिक असलेला आढळतो तरीही सर्वसाधारण कारणे कोणती ती याप्रमाणे

१. वाढता सरकारी खर्च
२. वाढता तुटीचा अर्थभरणा
३. पैशाच्या पुरवठ्यात झालेली मोठी वाढ
४. वाढती लोकसंख्या
५. उत्पादन वाढीतील असमतोल प्रामुख्याने शेती मधील चढउतार
६. पेट्रोल जन्य पदार्थांची वाढलेली किंमत
७. अन्नधान्य वितरण पध्दती
८. काळा पैसा निर्मिती
९. प्रशासित किंमतीतील वाढ
१०. चुकीच्या आर्थिक धोरणामुळे अर्थव्यवस्थेत झालेला रचनात्मक असमतोल
११. सार्वजनिक क्षेत्रातील सरकारची मोठी गुंतवणूक
१२. भारतातील वाढते कर
१३. जागतिक भाववाढ.

वरील कारणामध्ये मागणी बाजूचाच वरचष्मा अधिक आहे. सरकारी खर्चातील अवाढव्य वाढ, वाढता तुटीचा अर्थभरणा, काळा पैसा वर्चस्व, पैशाच्या पुरवठ्यातही मोठी वाढ (M1 आणि M3) आणि वाढती लोकसंख्या तर दुसऱ्या बाजूस सतत कमी पडणारी वस्तू व सेवांची पुरवठा बाजू यामुळे एका तज्ञाने याबाबत असे म्हटले आहे की भारतातील चलनवाढ किंवा वाढत्या किंमती विजेच्या पाळण्याने (लिफ्ट) वेगाने उंच इमारतीवर जातात तर लोकांचे उत्पन्न मात्र जिन्याने जावून किंमतीना गाठण्याचा प्रयत्न करते. भारतातील चलनवाढ अथवा किंमत वाढ याबाबत

थोडीफार माहिती घेण्याचा हेतू हा की रिझर्व्ह बँकेच्या पतधोरणाचे मुख्य ध्येय किंमतवाढ नियंत्रित करणे हेच राहिले आहे.

चक्रवर्ती समिती १९८२

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने भारतातील द्रव्यविषयक पध्दतीच्या कार्याबद्दल अभ्यास करण्यासाठी १९८२ साली प्रा. सुखमय चक्रवर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली १९८५ साली त्यांनी आपला अहवाल सादर केला देशातील आणि परदेशातील अर्थशास्त्रज्ञानी या अहवालाची वाखाणणी केली. अनेक विद्यापीठात संदर्भ ग्रंथ म्हणून, रॅडक्लिफ समितीच्या अहवालाप्रमाणे चक्रवर्ती समिती अहवाल अभ्यासाला जातो या समितीत चक्रवर्ती यांच्या बरोबर सदस्य म्हणून आर. के. हजारी, सी रंगनाथन, एम. पी. चितळे, जे सी राव आणि फ्रेडीमेहता अशा तज्ञानीही काम पाहिले आहे. प्रा. चक्रवर्ती हे अर्थशास्त्राचे गाढे अभ्यासक होते. नोबेल विजेते जॉन टिनबर्जन यांचे मार्गदर्शनाखली त्यांनी पीएच.डी केली आहे. वॉन न्युमन या अर्थशास्त्रज्ञाच्या विचाराचा पगडाही त्यांच्यावर होता. हार्वर्ड विद्यापीठात चक्रवर्ती यांनी अध्यापन केले. दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये त्यांनी अमर्त्य सेन, मिन्हास, श्रीनिवासन, जगदिश भगवती यांच्या बरोबर काम केले. त्यांच्या गाढया व्यासंगाचा आणि तर्कसंगत विचार पध्दतीचा अहवाल निर्मितीवर प्रभाव आहे.

समितीच्या अभ्यासाची कार्यकक्षा –

- १.नियोजित विकासपध्दतीच्या उद्दिष्टानुसार पैसाविषयक पध्दतीची रचना आणि कार्यपध्दती अभ्यासणे.
२. चलनविषयक आणि पतविषयक धोरणाच्या साधनांचे मूल्यांकन करणे.
३. चलनधोरण आणि कर्जव्यवस्थापनातील संबंध अभ्यासणे.
- ४.चलन व पतधोरणाच्या साधनांची सामर्थ्यता वाढवणे यासाठी योग्य शिफारशी करणे.

शिफारशी –

चक्रवर्ती समिती अहवालामध्ये, पैसा विषयक धोरणाचा उद्देश पैसा धोरण आणि राजकोषिय धोरण यातील संबंध, पैशाच्या पुरवठ्याचे नियंत्रण, किंमतपातळी स्थिर ठेवण्यासाठीची यंत्रणा व उपाय, पतपैसा आणि व्याजदर इ. बाबत त्यांनी शिफारशी केल्या आहेत. त्याच गोष्टी मुद्देसुद या प्रमाणे मांडता येतील

१. वित्तीय व्यवस्थेची वाढ व विकास यांचे निकष
२. पैशाच्या विविध संकल्पना
३. पैसावाढ वेगाची कारणे व मार्ग
४. पैसा पध्दत पुनर्रचना त्याचे परिणाम
५. पतपैसा वापर
६. अंदाज पत्रक वास्तव तुट मोजणे साठी पध्दत
७. पैसा वृद्धी लक्ष्य ठरवणेची कार्य पध्दती.

१. नियोजित आर्थिक विकासाच्या संदर्भात चलनविषयक धोरणाचे प्राथमिक उद्दिष्ट हे किंमत स्थिरता आहे असे व्यापक अर्थाने असले पाहिजे. याचा अर्थ किंमती स्थिर नव्हे, तर वार्षिक विकास दराप्रमाणे ४% घाऊक किंमत निर्देशांक वाढावा. किंमत स्थैर्य इतर सामाजिक आर्थिक उद्दीष्टांशी विरोधी नसावे, सरकारच्या RBI कडून कर्ज घेण्याने चलनवाढीचा प्रभाव वाढतो असे त्यांनी नमुद केले आहे तेव्हा RBI ने राखीव पैसा आणि पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवावे व सरकारने मात्र राष्ट्रीय उत्पादनाच्या वाढीवर भर द्यावा.
२. पैशाचा पुरवठा विशिष्ट वर्षी वाढवणार हे पूर्वकल्पना देवून ठरवावे तेही विशिष्ट प्रमाणात वर्षी वाढणार हे पूर्वकल्पना देवून करावे म्हणजे किंमती आणि उत्पादनाच्या अपेक्षित वाढी लक्ष्यात घेवून ही गोष्ट RBI ला प्रभावी चलनधोरण राबवण्यास उपयुक्त ठरेल.
३. सरकारने RBI कडून कर्ज घेण्याला मर्यादा घालावी
४. तुटीच्या अंदाजपत्रकाची नव्याने व्याख्या करावी.
५. व्यापारी बँकांना त्यांचे कर्जावरील व्याज ठरवण्याची मुभा द्यावी.

६. बँकिंग व्यवहारातून उत्पादकता निर्माण करावी
 ७. निवडक पध्दतीने व्याजदर सवलत पध्दत अग्रक्रम क्षेत्रासाठी वापरावी
 ८. अधिकर्ष सवलत व कॅश क्रेडिट कर्ज पध्दत कमी प्रमाणात वापरावी.
 ९. नाणेबाजाराची पुनर्रचना करावी. मागणी देय बाजार वाढवावा.
 १०. बिगर बँकिंग संस्थांच्या संदर्भात ठेवीदारांना सुरक्षा वाढवावी.
 ११. पैसा नियंत्रण ही RBI ने मुख्य जबाबदारी समजावी.
 १२. विकास संस्थांच्या बाबतीत RBI ची भूमिका फक्त सहाय्यकाची राहिल.
- भारत सरकारने समितीच्या सर्व शिफारशी स्विकारल्या तसेच अंदाजपत्रकाची व्याख्या सुधारली. RBI नेही या शिफारशी नुसार आपल्या पतधोरणात बदल सुरु केले.

REFERENCES

1. V.Avadhani, Indian capital market, First Edition, Himalaya publishing Home.
2. H.R.Machiraju, Merchant banking, third Edition, New age international publishers.
3. Ruddar Datt & K.P.M.Sundharam, Indian Economy, Fortieth Revised Edition, S.Chand & Co.Ltd.,
4. M.Y.Khan, Indian financial system, Fourth Edition, Tata mcgraw Hill.